

Mondialisering en transnationaal cultureel verkeer

Ondanks de wijdverbreide terminologie en een oplaaiend internationaal debat bestaat over processen van culturele mondialisering nog weinig helderheid.¹ In de sociale wetenschappen is het thema betrekkelijk nieuw, veel empirisch onderzoek is er niet gedaan en dat onderzoek wordt belemmerd door de kloof tussen specialisten in de cultuurwetenschappen en deskundigen in de internationale betrekkingen. Voor de eerste groep vormt de nationale cultuur een min of meer vanzelfsprekend kader, terwijl de tweede groep zich goeddeels heeft beperkt tot de politieke verhoudingen tussen staten. Aan de dynamiek van transnationaal cultureel verkeer is daardoor weinig aandacht geschonken. Ook in benadering hebben beide groepen weinig gemeen. De overwegend interpretatieve oriëntatie in de cultuurwetenschappen staat op gespannen voet met de realistische traditie in de studie van de internationale betrekkingen. 'Culturele mondialisering' is daarom vooralsnog een wat ongemakkelijke samentrekking van termen die verbonden zijn met uiteenlopende intellectuele tradities.

In deze bijdrage worden drie facetten besproken van processen van culturele mondialisering. In de eerste plaats wordt ingegaan op de lange-termijn ontwikkeling. Culturele uitwisselingen die streken en staten te boven gaan zijn als zodanig niets nieuws, maar zowel het karakter als het bereik van zulke uitwisselingen is gaandeweg veranderd. Mondialisering is in dat licht bezien een nieuwe fase in het lange-termijnproces. In de tweede plaats wordt ingegaan op de dynamiek van het wereldcultuurstelsel dat zich in de loop van deze eeuw heeft afgetekend. In de derde plaats komt de uiteenlopende positie van landen hierin ter sprake. Omdat de richting van transnationaal verkeer en de relatieve betekenis daarvan per land grote verschillen vertonen, gaat het in dit laatste deel om de vraag hoe zulke verschillen beschreven en verklaard kunnen worden.

Secularisering, statenvorming en nationalisering

De recente tendensen tot culturele mondialisering vormen een onderdeel van - en in zekere zin een nieuwe fase in - een veel langere ontwikkeling.

Culturele mondialisering is op langere termijn bezien verbonden met de Europese expansie en de opkomst van wat Wallerstein het moderne wereldsysteem heeft genoemd. De culturele aspecten daarvan hebben bij Wallerstein echter nauwelijks aandacht gekregen. Culturele en ook politieke ontwikkelingen hebben in zijn model slechts betekenis voorzover ze de afspiegeling zijn van structurele tegenstellingen binnen de wereldeconomie.² Vanuit dit perspectief zijn noch Europese noch intercontinentale ontwikkelingen goed te begrijpen, omdat een van de kernelementen, de opkomst van nationale staten, onderbelicht blijft.

Als er een dominante trend valt aan te wijzen in de culturele ontwikkeling van Europa sinds de middeleeuwen kan die met één woord worden samengevat: secularisering. In het verbrokkelde feodale Europa werd de cultuur niet alleen gedragen door de geestelijkheid, maar had de katholieke kerk ook een zeker overwicht over wereldlijke groepen van krijgers en burgers die de tweede en derde stand vormden. Dat relatieve overwicht berustte op bezittingen (land, gebouwen), op de coördinerende en disciplinerende functies die priesters vervulden in kleine agrarische gemeenschappen,³ en op de toegang die zij hadden tot een translokaal communicatienetwerk dat zich over heel Europa uitstrekte. Door het gebruik van een gemeenschappelijke taal, het Latijn, en het monopolie op het geschreven woord bood dit netwerk van kerken en kloosters communicatievoordelen waarvan ook wereldlijke groepen lange tijd afhankelijk bleven. Toen de kerk nog 'universeel' heette te zijn, was 'werelds' zijn maar een beperking.

Met de aanhoudende groei van wereldlijke centra - steden, hoven, vorstendommen - verloren kerkelijke instellingen steeds meer van hun macht. Doorslaggevend hierin was de vorming van staten. Vanaf de Reformatie raakten ook kerkelijke instellingen sterker afhankelijk van staten en ontstonden in veel landen staatskerken. Deze staten - stadstaten, federatieve staten en territoriale monarchieën - vormden vanaf de zestiende eeuw een samenhangend stelsel dat heel Europa omvatte. Vanaf de zeventiende eeuw werd dit statenstelsel in toenemende mate gedomineerd door gecentraliseerde staten als Frankrijk, Engeland en Pruisen. Volgens Charles Tilly beschikten deze over een combinatie van dwang- en kapitaalmiddelen die door geen van de andere staatsvormen werd geëvenaard. Op den duur gingen de meeste stadstaten daardoor op in nationale eenheidsstaten, werden federatieve staten omgevormd tot nationale staten en desintegreerden de meeste monarchale imperia.⁴

De secularisering van de Europese cultuur verliep in nauwe samenhang met dit proces van statenvorming. De opkomst van steden, hoven, staatjes en staten mondde uit in de consolidatie van het Europese statenstelsel. Dit stelsel werd vervolgens gekenmerkt door de toenemende dominantie van

één type staat, de gecentraliseerde nationale staat, die zich in de negentiende eeuw over Europa en Noord-Amerika verbreidde.

Dat deze ontwikkeling verstrekkende culturele gevolgen heeft gehad blijkt uit de ontwikkeling van de universiteiten. Opgekomen als kerkelijke instellingen met een Europees karakter raakten de universiteiten steeds meer aangewezen op wereldlijke machten. Staatsgrenzen werden meer en meer ook intellectuele en culturele grenzen. Vooral na de Dertigjarige Oorlog (1618-48) nam bijvoorbeeld de betekenis van de *peregrinatio academica* sterk af.⁵ Het aandeel van buitenlandse studenten en buitenlandse hoogleraren liep overal in Europa terug. Nederlandse studenten haalden na 1700 alleen nog bij wijze van uitzondering een graad aan een buitenlandse universiteit.⁶ Nederlandse universiteiten trokken nog wel buitenlandse studenten, maar steeds minder buitenlandse hoogleraren. Rond 1600 doceerden in Leiden nog beduidend meer buitenlandse dan Nederlandse hoogleraren. Hooggeleerde Nederlanders vormden in 1625-50 voor het eerst een kleine meerderheid en in de loop van de achttiende eeuw werd een buitenlandse hoogleraar een betrekkelijke zeldzaamheid.⁷

De toegenomen macht van staten had niet alleen gevolgen voor de culturele verhoudingen binnen landen maar ook voor die tussen landen. Culturele centra die verbonden waren met sterke gecentraliseerde staten verwierven gaandeweg een voorsprong op cultuurcentra die afhankelijk waren van stadstaten en federale staten. Zo hadden omstreeks 1700 Frankrijk, Engeland en Pruisen een duidelijk overwicht over de andere staten en staatsvormen. In die landen waren ook culturele instellingen opgekomen die verbonden waren met het groeiende staatsapparaat en die de grondslag zouden vormen voor de nationale cultuur van die landen.

Toonaangevend werd in Europa vooral de Franse ontwikkeling. Onder Lodewijk XIV vestigde zich een stelsel van nationale academies voor de beoefening van taal- en letterkunde, muziek, kunsten en wetenschappen. Het Latijn werd verdrongen door het Frans, universiteiten en particuliere gezelschappen verloren hun vroegere betekenis, en in de schone letteren, de muziek en de beeldende kunsten tekende zich een herkenbaar Franse stijl af.⁸ De hoge cultuur verlaagde zich niet tot het gewone volk, maar verbreidde zich via boekhandel en uitgeverij wel naar de stedelijke burgerij.

Nationale instellingen kregen ook op cultureel vlak een groter gewicht, en aangewakkerd door interstatelijke rivaliteit ontstonden zo voorstellingen over de specifieke kenmerken van nationale culturen. Ver vóór de opkomst van politiek nationalisme werden de Franse cultuur al andere kwaliteiten toegedicht dan de Engelse of de Duitse. Het *génie français* zou gekenmerkt worden door elegantie, lichtvoetigheid en *esprit*; *Englishness* daarentegen

door redelijkheid en gematigdheid.⁹ Van die uiteenlopende nationale stijlen werd in de culturele strijd binnen landen weer gretig gebruik gemaakt. 'Anglomanie' was een belangrijk bestanddeel van de Franse Verlichting. Voor Voltaire was de Franse literatuur ongeëvenaard, maar geleerden en filosofen konden maar beter een voorbeeld nemen aan de Engelsen.

Zulke gedachten over de eigenheid van nationale culturen en hun toegenomen betekenis werden in de achttiende eeuw door verschillende auteurs gesystematiseerd. Volgens Montesquieu waren politieke stelsels vóór alles afhankelijk van de 'geest van de natie'. Deze nationale geest werd bepaald door een samenspel van fysische en zedelijke factoren (klimaat, wetgeving, zeden en gewoonten). En zodra zo'n nationaal 'karakter' eenmaal was gevormd, werd het via een 'algemene opvoeding' overgedragen aan alle leden de samenleving en werd daarmee bepalend voor de politieke cultuur van het land.¹⁰ In zijn essay 'Of national characters' (1748) betwijfelde David Hume de invloed van fysische factoren, maar onderschreef hij de betekenis van nationale culturen.¹¹

In de kernlanden van het Europese statenstelsel was de vorming van nationale culturele stelsels ook een voorwaarde voor de opkomst van nationalisme als politieke machtsfactor. Bij het geletterde Franse publiek rond academies en culturele genootschappen kwamen eind achttiende eeuw noties op over de 'publieke opinie' en de 'algemene wil van de natie'.¹² Deze vervulden een sleutelrol in de kritiek op het absolutisme en de standenmaatschappij, en in naam van de 'natie' maakten Franse revolutionairen een einde aan de alleenheerschappij van de vorst. De 'Nationale Vergadering' werd het hoogste orgaan, en zowel de Franse revolutie als de Napoleontische oorlogen droegen weer veel bij aan de opkomst van nationalisme in andere Europese landen.

Nationale bindingen waren belangrijker geworden dan dynastieke loyaliteiten, kerkelijke instellingen hadden aan gezag ingeboet, en cultureel nationalisme werd een factor van betekenis. In het negentiende-eeuwse Europa werd het culturele erfgoed overal een nationale zaak, vastgelegd in vaderlandse geschiedenissen, tentoongesteld in rijksmusea, bezongen door dichters en geëerd met nationale monumenten en gedenktekens.¹³ Vaderland en moedertaal voeren er wel bij, en via leerplicht en leger raakten mensen tot in de verste uithoeken van het land doordrongen van de nationale deugden.¹⁴

De secularisering van de Europese cultuur, opgekomen met het groeiende overwicht van wereldlijke centra, was zo in sterke mate verweven geraakt met natievorming.¹⁵ Niet alleen in de taalgebonden kunsten, maar ook in de meest cosmopolitische cultuuruitingen tekenden zich nationale verschillen af. Rousseau schreef een geruchtmakende kritiek op de 'Franse'

muziek (Lully, Rameau), Engelse chemici beklagden zich rond 1800 over de 'Franse' scheikunde van Lavoisier en de zijnen, en het idee van de *Geisteswissenschaften* en de hermeneutische methode waren weer Duitse vindingen, die moesten wedijveren met Frans positivisme en Engels empirisme. Ook de analytische stijl van de Franse natuurkundigen (Lagrange, Laplace) riep veel verzet op. Dat viel samen met de Napoleontische oorlogen, en de discussie erover leefde weer op na de Frans-Pruisische oorlog van 1870-71. De Franse fysicus Pierre Duhem wijdde er begin deze eeuw een boek aan. De Engelse fysica van bijvoorbeeld Maxwell stond zijns inziens tegenover de meer abstracte, vooral Franse stijl van begripsvorming.¹⁶

Met de vestiging van vaderlandse stijlen en nationale scholen waren internationale uitwisselingen geenszins verdwenen. Ze waren wel van karakter veranderd. Het laatmiddeleeuwse stelsel van kerken en kloosters berustte op translokale verbindingen die werden onderhouden in één taal en op grond van een uniforme code. Gaandeweg maakte dit stelsel plaats voor rivaliserende nationale stelsels, met eigen talen en tradities, zodat transnationaal verkeer vaker verliep via nationale bemiddelaars, via vertalers en vertalingen, via inheemse kenners en commentatoren. Buitenlandse voorbeelden werden door inheemse bewerkingen ingelijfd in de nationale traditie of juist op een exotisch voetstuk geplaatst.

Na een lange periode waarin juist deze nationale en staatsgebonden netwerken zich hadden uitgebreid, hebben de afgelopen anderhalve eeuw transnationale verbindingen aan betekenis gewonnen. Zo is het aantal internationale organisaties sinds het midden van de negentiende eeuw vrijwel onophoudelijk gegroeid. Er kwamen internationale wetenschappelijke conferenties, Nobelprijzen, rondreizende tentoonstellingen en wereldwijde sportevenementen.¹⁷ Vanaf het einde van de negentiende eeuw ging deze ontwikkeling weer gepaard met groeiende interstatelijke concurrentie ten gevolge van de nieuwe macht van het Duitse Keizerrijk. Behalve hernieuwd protectionisme kwamen in vele landen nu ook nationalistische massabewegingen op. Na een periode van sterke groei stagneerde de internationale handel vanaf omstreeks 1880 en liep na de Eerste Wereldoorlog terug.¹⁸

Pas na de Tweede Wereldoorlog begon het internationale verkeer opnieuw sterk te groeien. De groei werd bespoedigd door verbeterde transportmogelijkheden en nieuwe communicatiemiddelen, en ook op cultureel vlak raakten lokale en nationale verbanden steeds meer verweven met transnationale netwerken. Behalve een economisch wereldsysteem en een internationaal statenstelsel tekende zich nu ook een wereldcultuurstelsel af.¹⁹

Polycentrische concentratie

Dit wereldcultuurstelsel, zoals Abram de Swaan het heeft genoemd, berust in de eerste plaats op de snel gegroeide verbredingsmogelijkheden. Via transistor en televisie, film en video, kabel en satelliet, hebben culturele produkten in betrekkelijk korte tijd een veel groter bereik gekregen. Overwegend regionale volksculturen raakten doordrongen van een mondiale massacultuur, en - meer dan voorheen - ontstonden ook in de hoge cultuur transnationale circuits met een wereldwijd karakter. Daarmee nam het culturele aanbod toe waardoor er overal ter wereld meer te zien en meer te horen valt dan ooit tevoren. Maar wat er wereldwijd wordt aangeboden betreft een beperkt aantal produkten en genres. Zo is op steeds meer plaatsen 'de variëteit van het aanbod toegenomen, maar dat aanbod is in al zijn variatie steeds meer hetzelfde.'²⁰

De internationale sterren van muziek, mode, film en sport verplaatsen zich van het ene centrum naar het andere, van de Milanese Scala naar de New Yorkse Metropolitan, van Flushing Meadows naar Roland Garros, en beeld- en geluidsopnamen daarvan bereiken mensen op alle continenten. Mondialisering verloopt dus via een proces van internationale concentratie. Het aantal producten en producenten dat circuleert is beperkt, en de circulatie verloopt zelf ook weer via een klein aantal centra. Artistieke reputaties worden gevestigd op toonaangevende exposities als de Biënnales en de Documenta in Kassel; de wereldwijde distributie van films verloopt via festivals in Cannes, Berlijn en Venetië; vertaalrechten van boeken worden verhandeld op internationale beurzen als de Frankfurter Buchmesse; en de wereldwijde distributie van muziek is in handen van grote multi-nationale muziekmaatschappijen.

Die concentratie van productie en distributie creëert ook perifere en semi-perifere zones. Maar het centrum van het stelsel zelf is eveneens verdeeld. Omdat het wereldcultuurstelsel een beperkt aantal onderling rivaliserende centra kent is culturele mondialisering eerst en vooral een proces van *polycentrische concentratie*. Niet alleen zijn er voor elke cultuurvorm meerdere centra, maar waar die centra zich bevinden hangt weer af van het produkt en het genre. De internationale centra van de popmuziek vallen niet samen met de centra voor opera of klassieke muziek. En voor avant-garde films en documentaires zijn andere festivals van belang dan voor speelfilms.

Dat polycentrisme heeft ook gevolgen voor de positie van periferie en de semi-periferie. De wereldcentra wedijveren met elkaar, niet alleen om de afzet van eigen produkten maar ook om de doorvoer van produkten van elders. Omdat hun positie afhangt van hun vermogen om nieuwe produkten

en producenten aan zich te binden, kunnen producenten uit de (semi)periferie daar hun voordeel mee doen. In ruil voor doorvoerwinsten en distinctiebaten kunnen zij trachten zich toegang te verschaffen tot het internationale circuit.

Hoewel internationaal cultureel verkeer in sterke mate concentreerd is, verloopt het daarom niet uitsluitend van de centra naar de periferie. Door onderlinge wedijver tussen en binnen de internationale centra zijn er ook culturele stroompjes in omgekeerde richting. Deze verlopen doorgaans via dezelfde centra, maar wél de andere kant op. Zo speelde het Centre Pompidou een sleutelrol in de recente belangstelling voor hedendaagse Afrikaanse kunst. Daarmee onderscheidde het Parijse museum zich van zijn rivalen in London en New York, en inmiddels heeft hun initiatief ook daar weerklank gevonden.

De doorvoerfunctie van zo'n centrum kan weer in betekenis toenemen naarmate de eigen produktie minder kans maakt op internationale erkenning. Dat speelde mee bij de tentoonstelling van Afrikaanse kunst in het Centre Pompidou; het speelde eveneens een rol bij het initiatief om te Kassel een internationale kunsttentoonstelling te organiseren en, nog eerder, om in Stockholm Nobelprijzen uit te reiken.

Van deze polycentrische dynamiek profiteert nu ook de Nederlandse literatuur. Al heel lang worden er Nederlandse romans vertaald, maar tot voor kort verschenen die bij kleine uitgeverijen, niet zelden in twijfelachtige vertalingen, en zonder tot werkelijk internationale erkenning te leiden. Daar is inmiddels verandering in gekomen. Cees Nooteboom, Harry Mulisch en enkele anderen is met name in Duitsland veel lof ten deel gevallen. Die erkenning is mede ingegeven door het gebrek aan eigen kandidaten en door oude rivaliteiten met de andere Europese centra. Maar omdat deze centra sterker met elkaar verbonden zijn dan vroeger, kunnen uitgevers en critici in andere Europese landen de Duitse oordelen momenteel weer moeilijker negeren. En mede daarom wordt ook in Frankrijk en Engeland momenteel meer uit het Nederlands vertaald dan lange tijd het geval was.²¹

Met het bestaan van onderling verbonden wereldcentra kunnen dus ook produkten uit de (semi)periferie hun weg vinden naar het internationale circuit. Als dat gebeurt verloopt dat via zo'n internationaal knooppunt, het Centre Pompidou, een toonaangevend festival, een gerenommeerd museum. Van daaruit kan de verbreiding zich voortzetten naar andere centra, en zo nog weer verder naar het publiek dat zich op deze centra oriënteert.

Maar het is niet alleen een kwestie van doorvoer- en verbreidingsmogelijkheden. Zo'n polycentrisch stelsel van wereldwijde verbindingen maakt ook onverwachte vermengingen mogelijk, culturele bastaarden, voorgeko-

men uit de combinatie van inheemse stijlen en uitheemse middelen. Of andersom. Muay-Thai was in Thailand een inheemse vorm van vuist- en voetvechten, totdat de beoefenaren bokshandschoenen gingen dragen en elkaar alleen nog maar bevochten in gewichtsklassen in een ring. Dat was iets nieuws, een mengeling van Engels boksen en Thais trappen, die inmiddels op televisieschermen over de hele wereld kan worden gevolgd. De verbreiding van de 'hoge' cultuur verloopt trouwens ook meestal via zulke aanpassingen en veranderingen. In dat opzicht is creolisering, zoals Ulf Hannerz het heeft genoemd, een algemeen kenmerk van transnationaal cultureel verkeer.²²

Culturele centraliteit en transnationale uitwisselingen

Hoe kan nu de structuur van zo'n polycentrisch stelsel van wereldwijde verbindingen nader worden onderzocht? Een van de vragen daarbij is welke factoren bepalend zijn voor de richting en de relatieve betekenis van transnationaal cultureel verkeer. Hoe komt het dat landen in zo'n uiteenlopende mate zijn opgenomen in dit web van transnationale verbindingen? En waarom loopt de betekenis van die grensoverschrijdende uitwisselingen voor afzonderlijke landen zo uiteen? Twee dimensies spelen hierin een hoofdrol: de mate van centraliteit en de omvang van het culturele productiestelsel.

De richting en de betekenis van transnationaal verkeer variëren in de eerste plaats al naar gelang een land een centrale of meer perifere positie inneemt. De culturele productie van een land is centraler naarmate deze vaker een voorbeeldfunctie vervuld voor de producenten of het publiek in andere landen. Zo is in de wetenschap een land centraler naarmate de auteurs van dat land een groter aandeel hebben in de verwijzingen en de citaten in de wetenschappelijke productie uit andere landen. Voor de kunsten zijn er vergelijkbare maatstaven.

De mate van culturele centraliteit heeft een zekere autonomie ten opzichte van andere dimensies, maar hangt wel sterk samen met welvaartsverschillen. Het aandeel van de ontwikkelingslanden in internationaal cultureel verkeer is bijvoorbeeld nog altijd buitengewoon gering. Het aantal geïndustrialiseerde landen is in de na-oorlogse periode uitgebreid, maar de kloof tussen deze landen en de ontwikkelingslanden is de afgelopen twee decennia nauwelijks verminderd.

Volgens gegevens van de UNESCO nam het aandeel van Japan en enkele andere Aziatische landen in de culturele wereldhandel beduidend toe. Dat is overwegend ten koste gegaan van het relatieve aandeel van Europa

en de Verenigde Staten. Op sommige gebieden, zoals de export van boeken, zijn verhoudingen tussen de geïndustrialiseerde landen en de ontwikkelingslanden weinig veranderd. Op andere terreinen heeft zich een toenemende concentratie voorgedaan. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de export van muziekinstrumenten, grammofonplaten en muziekcassettes, schilderijen en tekeningen. Op al die terreinen wordt de wereldexport voor omstreeks 90% beheerst door de acht of negen rijkste landen ter wereld en dat aandeel is in de jaren 1970-1987 nog iets toegenomen.²³

Vergelijkbare verhoudingen bestaan in het wetenschappelijk onderzoek. Onderzoek in de natuurwetenschappen is onder meer door toedoen van organisaties als de OECD, de UNESCO en de Wereldbank over de hele wereld verbreid geraakt.²⁴ Daarmee is een wetenschappelijk wereldsysteem ontstaan. In vrijwel alle landen nam bovendien in de afgelopen periode de wetenschappelijke produktie toe. De internationale samenwerkingsverbanden en uitwisselingen namen tussen 1973 en 1986 eveneens vrijwel overal toe, zoals blijkt uit internationale co-auteurschappen en uit de toename van buitenlandse in verhouding tot binnenlandse publikaties.²⁵ Als geheel is het wetenschappelijke wereldsysteem dus gegroeid en voor vrijwel ieder land afzonderlijk zijn transnationale uitwisselingen eveneens toegenomen.

Maar ook hier zijn blijvende verschillen. Zo is het aandeel van de ontwikkelingslanden in de wetenschappelijke wereldproduktie de afgelopen decennia nauwelijks veranderd. Weliswaar nam het aantal publikaties overal toe, maar in de geïndustrialiseerde landen (zonder Oost-Europa) was die toename iets sterker. Ongeveer 6% van alle natuurwetenschappelijke artikelen werd in 1986 geschreven door onderzoekers in de ontwikkelingslanden. Dat was weinig meer dan tien jaar daarvoor, terwijl het aandeel van de geïndustrialiseerde landen (incl. Japan) opliep van 81 tot 83%. Het aandeel van de Oost-europese landen daalde van 13 naar 10%.²⁶

De groei van internationale uitwisselingen was in de natuurwetenschappen het sterkst in de iets kleinere kernlanden (Japan, Frankrijk, Duitsland). Vermoedelijk zijn deze sterker verbonden geraakt met de Verenigde Staten en misschien ook met hun buurlanden. Omdat de groei van internationale verbindingen voor de ontwikkelingslanden kleiner was, is hun relatieve positie eerder enigszins verslechterd. In vergelijking met hun vroegere positie zijn ze meer geïntegreerd in het stelsel, er wordt meer gepubliceerd buiten de landsgrenzen en er worden meer buitenlandse relaties onderhouden, maar de voorsprong van de kernlanden is volgens Thomas Schott eerder toe- dan afgenomen. Uit deze voorbeelden blijkt wel dat de wetenschappelijke en culturele positie van landen in sterke mate samenhangt met hun economische positie.

Maar de mate van culturele of wetenschappelijke centraliteit is eveneens van belang voor een nadere bepaling van de verhoudingen tussen de geïndustrialiseerde landen onderling. In netwerkanalyses geldt doorgaans dat een land centraler is naarmate het meer betrekkingen onderhoudt met meer andere landen. Dat is in dit verband een te beperkte omschrijving. Belangrijker dan het al dan niet bestaan van relaties, zijn de richting en de relatieve betekenis daarvan. Boekvertalingen zijn een goed voorbeeld.

Om de richting van cultureel verkeer te bepalen kan de culturele import op een bepaald terrein worden vergeleken met de export. Zo blijkt dat *uit* de meest centrale wereldtaal, het Engels, beduidend meer boeken worden vertaald dan *in* het Engels. Voor vrijwel alle andere taalgebieden ligt dat omgekeerd. Zo'n import-export ratio vormt een duidelijke aanwijzing voor de richting van de transnationale uitwisselingen en voor de ongelijke uitwisselingsverhoudingen. Vervolgens kan het totaal aantal vertalingen in een taal worden gerelateerd aan de omvang van de inheemse boekproductie. Die verhouding is een aanwijzing voor de relatieve betekenis van vertalingen binnen dat taalgebied. In de meest centrale wereldtaal, het Engels, blijkt het minst vertaald te worden, terwijl in de kleinere en meer perifere taalgebieden van de industriële wereld het meest wordt vertaald. Zo bestaat de nationale boekproductie in Engeland en de Verenigde Staten sinds 1945 voor minder dan 5% uit vertalingen. In minder centrale landen als Duitsland en Frankrijk schommelde dit aandeel tussen de 10 en 12 %; in Italië en Spanje tussen de 12 en 20%, terwijl het in landen als Nederland en Zweden de laatste jaren boven de 25% ligt.²⁸ De volgorde illustreert dat naarmate de culturele produktie van een land centraler is, deze minder georiënteerd is op buitenlandse producten en producenten.

Hoewel natuurwetenschappelijk onderzoek een bij uitstek internationale aangelegenheid is, doet zich hier hetzelfde patroon voor. Zo was de groei van internationale co-auteurschappen en buitenlandse publikaties in de Verenigde Staten verreweg het kleinst. Amerikaanse onderzoekers hebben het grootste aandeel in de wereldproductie van artikelen (35%), maar de minste co-auteurschappen met buitenlandse onderzoekers en het laagste percentage buitenlandse publikaties en verwijzingen. Omdat de Verenigde Staten onbetwist het centrum vormen van het wetenschappelijke wereldsysteem, zijn de onderzoekers daar het minst afhankelijk van onderzoekers buiten eigen land. De Verenigde Staten zijn ook het enige land ter wereld waar natuurwetenschappelijk onderzoek overwegend is georiënteerd op het binnenland. Het aandeel van buitenlandse publikaties bedroeg er in 1986 slechts 24%, het aandeel van buitenlandse verwijzingen 27%. Voor de westeuropese landen en Japan varieerden deze cijfers tussen de 42 en de 71%, voor de ontwikkelingslanden tussen de 69 en de 92%.²⁸

Nationale grootheid en transnationale oriëntatie

Centraliteit is dus een belangrijke dimensie voor het analyseren van zowel de richting als de relatieve betekenis van internationale uitwisselingen. Maar het is niet de enige dimensie. De grootte van het land is eveneens van belang. Grotere landen onderhouden over het algemeen minder transnationale betrekkingen dan kleine landen. Dat kan weer samenhangen met het politieke stelsel (zoals in de voormalige Sovjet-Unie), met taal- en cultuurverschillen (Japan, India), en met het welvaartsniveau (India), maar de demografische basis van de culturele produktie is een zelfstandige factor, die internationale uitwisselingen zowel kan stimuleren (kleine landen) als kan remmen (grote landen).

Karl Deutsch heeft erop gewezen dat naarmate een land groter is er meer transacties binnenslands worden afgehandeld, en naarmate een land kleiner is meer transacties worden afgewikkeld met buitenlandse partners.²⁹ De internationale oriëntatie van landen is dus, ceteris paribus, omgekeerd evenredig met hun grootte. Dat geldt op alle terreinen: brief- en telefoonverkeer, goederenhandel, culturele uitwisselingen. Zo is de omvang van de binnenlandse markt een belangrijke variabele bij het verklaren van internationale handelsstromen.³⁰ Hoe kleiner een land des te groter is over het algemeen het aandeel van geïmporteerde goederen en diensten in het Bruto Nationaal Produkt. Hetzelfde is geconstateerd bij wetenschappelijke samenwerking: in grotere landen wordt minder vaak samengewerkt met buitenlandse onderzoekers dan in kleine landen.³¹

Dat lijkt vanzelf te spreken. Karl Deutsch bevestigde het ook in zijn eerder aangehaalde artikel, maar zonder de vraag te stellen waarom dat eigenlijk zo is. Voor het effect van dergelijke schaalverschillen zijn vier redenen te geven. Deze hebben betrekking op de mate van sociale betrokkenheid, de prijs van goederen, hun beschikbaarheid en hun symbolische waarde.

Ten eerste geldt voor transnationaal verkeer wat je het theorema van Blau zou kunnen noemen. Peter Blau toonde aan dat uitwisselingen tussen groepen meer gewicht hebben voor de betrokkenen naarmate de groep kleiner is.³² Hij heeft dit verband tussen groeps grootte en uiteenlopende *ingroup* en *outgroup* relaties gedemonstreerd voor meerderheden en minderheden. Zijn redenering is echter ook van toepassing op internationale uitwisselingen. Een voorbeeld kan dat verduidelijken. Als er 100.000 telefoongesprekken worden gevoerd tussen steeds verschillende mensen in land A (100 miljoen inwoners) en land B (1 miljoen inwoners), dan is daar in land A slechts 0,1% van de inwoners bij betrokken en in land B 10%. Bij een gegeven aantal transacties is daar in kleinere landen, kortom, een rela-

tief groter deel van de bevolking bij betrokken. En die gemiddeld grotere betrokkenheid neemt toe naarmate dat land kleiner is. Daaruit volgt dat de internationale oriëntatie in kleine landen sterker zal zijn dan in grote.

Ten tweede werken schaalverschillen in het voordeel van grote producenten en dat zijn dikwijls producenten met een grote thuismarkt. Zulke *economies of scale* zijn vooral van belang in culturele sectoren met hoge produktiekosten. Zo is de kostprijs van één uur televisiedrama in de kleine Europese landen 24 maal hoger dan de aankoop van één uur vreemd, doorgaans Amerikaans drama.³³ In deze culturele sectoren zijn kleine landen mede daarom sterk afhankelijk geworden van de produktie uit de Verenigde Staten.

Ten derde is de bevolking van kleine landen meer afhankelijk van het buitenland, omdat bepaalde goederen en diensten niet door binnenlandse producenten worden geleverd. In Finland worden geen auto's (meer) geproduceerd en slechts weinig vulpennen. Het binnenlandse aanbod is beperkter en minder gevarieerd, en de afhankelijkheid van het buitenland is derhalve navenant groter. In grote landen met een vergelijkbaar welvaartspeil kunnen de gewenste goederen en diensten worden geleverd door binnenlandse producenten. Buitenlandse produkten komen er dan alleen aan te pas indien ze goedkoper zijn of iets bijzonders hebben.

Ten vierde zijn elites in kleine landen geneigd zich ook uit statusoverwegingen te oriënteren op elites in grotere en grootsere landen. Toen Frankrijk de voornaamste Europese grootmacht was, vond de Franse cultuur overal in Europa navolging. Naarmate het Franse aanzien verminderde, verloren de Franse manieren hun bekooring en schakelden bijvoorbeeld Nederlandse elites over op een meer Engelse of Duitse oriëntatie. Prestigeoverwegingen versterken de internationale gerichtheid in kleine landen.

Bij elkaar vormen deze redenen een voldoende verklaring voor de bevinding van Deutsch dat de internationale oriëntatie van landen, *ceteris paribus*, omgekeerd evenredig is met hun grootte. Hieruit volgt dat landen met een vergelijkbare positie in termen van centraliteit van elkaar zullen verschillen naarmate ze groter of kleiner zijn. Kleinere landen zijn, *ceteris paribus*, in sterkere mate aangewezen en georiënteerd op internationaal verkeer dan grotere landen.

Dat heeft weer gevolgen voor de binnenlandse verhoudingen en voor het gevoerde overheidsbeleid. Zo heeft Peter Katzenstein het economische succes van een aantal kleinere Europese landen (Noorwegen, Zweden, Nederland, Oostenrijk) verklaard uit hun flexibele aanpassingspolitiek aan de internationale ontwikkeling. Anders dan in de grotere landen werd protectionisme consequent vermeden, terwijl de binnenlandse overlegstructuren -

Katzenstein spreekt van 'democratisch corporatisme' - ervoor zorgden dat dergelijke aanpassingen in ruime mate ondersteund werden.³⁴

Een meegaande natie

Ook voor het culturele regime van de meeste kleine landen zijn de afwezigheid van protectionisme en de snelle aanpassing aan de internationale ontwikkeling kenmerkend. Maar ondanks die relatief sterke internationale oriëntatie slagen kleine landen er maar zelden in om internationale erkenning te verwerven voor hun culturele produkten. Kunstenaars en intellectuelen uit deze landen hebben te kampen met wat Johan Goudsblom het doorkijkspiegeleffect heeft genoemd.³⁵ Zij zijn als waamemers achter een half transparante spiegel: ze observeren wat in de centra gaande is, maar hebben aan dat gebeuren zelf nauwelijks deel. Internationaal cultureel verkeer is voor kleine en meer perifere landen in hoge mate eenrichtingsverkeer.

Die eenzijdige afhankelijkheid is het duidelijkst in de muziek en de film. Nederlandse popmuziek heeft op de binnenlandse markt maar een heel klein aandeel - rond de 10% - en is daarbuiten nauwelijks vertegenwoordigd.³⁶ Voor Nederlandse componisten en filmmakers geldt ongeveer hetzelfde. Nederlandse beeldende kunstenaars hebben een groter aandeel op de binnenlandse markt, maar in het buitenland geniet ook hun werk betrekkelijk weinig bekendheid.³⁷ Nederlandse schrijvers hebben een nog weer groter aandeel op de binnenlandse markt, maar ook op dit terrein is de afhankelijkheid van de internationale centra groot. Literatuurhistorici hebben zich veelvuldig gebogen over de eigenheid van de Nederlandse letteren, maar constateren steeds vaker dat vaderlandse produktie toch vooral de internationale ontwikkeling volgt.³⁸

In semiperifere en betrekkelijk kleine landen als Nederland leidt de belangstelling voor buitenlandse voorbeelden tot een bijna vanzelfsprekende culturele meegaandheid. Wat in de internationale centra toonaangevend is, wordt aandachtig gevolgd, soms om eraan deel te nemen, meestal om het voor eigen publiek na te doen en na te vertellen. Dat begint bij de meest ingevoerden, breidt zich uit, en duurt tot het moment waarop nieuwkomers de nieuwste ontwikkelingen introduceren en de cyclus opnieuw begint. Wie bij wil blijven volgt de internationale ontwikkeling, maar wie volgt loopt zelden voorop.

Zulke vormen van culturele meegaandheid zijn door critici van de nationale cultuur ook geregeld bespot. In Paaps roman *Vincent Haman* (1898) komt het een aantal malen ter sprake.

Waarom of ze tegenwoordig in Holland toch weer allemaal aan 't vertalen waren in plaats van zelf kunst te maken? En als ze niet zaten te vertalen, dan schreven ze óver anderen, over Shakespeare, Zola, Dante... Als die Zola, Dante, Shakespeare altijd hadden zitten vertalen en schrijven over anderen hadden ze hun kunst niet klaar gekregen...³⁹

Busken Huet had hetzelfde verschijnsel ook al eens opgemerkt. Over Johannes van Vloten schreef hij:

Hetgeen Van Vloten voor grote denkbeelden hield, waren echo's uit den vreemde, Duitsland, Engeland, Frankrijk; en het enige wat hij doen kon was, die geluiden zo onverzwakt mogelijk op te vangen.⁴⁰

Ook na de Tweede Wereldoorlog viel dergelijke kritiek te beluisteren. De Hollandse cultuur is hol van helen, schreef Lucebert in zijn verdediging van de vijftigers, en Hermans zei het hem na:

... in een klein land als het onze heeft niemand empooli voor nieuwe ideeën die niet uit het buitenland komen. Kleine landen willen nooit iets *doen*, die zijn er alleen maar op uit om *mee te doen*.⁴¹

Toch wordt die vlijtige registratie van buitenlands gedachtengoed maar zelden ervaren als meegaandheid. Dat komt omdat het moeite kost en omdat die moeite in de grote landen nu juist niet wordt genomen. Die mogen toonaangevend zijn, hun prestaties worden maar al te vaak ontsierd door nationale zelfingenomenheid. Daarom stellen kleine landen er een eer in internationaal te zijn. Hun nood is een deugd, en zo weten zij zich alsnog verheven boven dat Franse chauvinisme, die Duitse grootheidswaan en de minzame onverschilligheid van de Engelsen. Hollands cosmopolitisme, die nationale trots niet nationalistisch te zijn, compenseert een eventueel gemis aan oorspronkelijkheid. Dat was ook waar Huizinga op doelde in zijn bekende karakteristiek van de Nederlandse cultuur:

Als er één ding is, waarop Nederland zich boven andere landen zou mogen verheffen, dan is het het feit, dat geen ander volk zoo gelijkmatig den stroom van drie verschillende cultuurkringen weet te verwerken, en zoo nauwkeurig den geest van alle drie weet te verstaan, als het ons gegeven is. Het is een kostbare weelde, die wij ons kunnen veroorloven, dat begrip voor, die erkenning van het vreemde.⁴²

Wat Huizinga roemt is niet de oorspronkelijkheid of de eigenzinnigheid van de Nederlandse cultuur, maar haar ontvankelijkheid. Daarin zou ze zich mogen verheffen boven de andere. Die ontvankelijkheid voor buiten-

landse cultuuruitingen is onbetwist. Maar dat ze zou berusten op een grondige 'vertrouwdheid' en een ongeëvenaard 'begrip', zoals Huizinga ook stelt, is iets teveel van het goede. In kleine landen wordt wel veel geschreven over buitenlandse grootheden, méér in elk geval dan in grote landen, maar die publikaties lijden vaak aan een tamelijk gebrekkige vertrouwdheid. Universitaire loopbanen berusten niet zelden op dissertaties over Hölderlin of Habermas, de *nouveau roman* of de *new criticism*, maar al dat werk heeft maar zelden de kwaliteiten die Huizinga het toedacht. Dikwijls gaat het toch om navertellerij, om hogere uitlegkunde, en bij al die *haute vulgarisation* ontbreekt het nogal eens aan eigen onderzoek. Getuigt de Nederlandse germanistiek van zulke bijzondere kwaliteiten, of de romanistiek?

Het probleem is ook hier dat de relatief sterke internationale gerichtheid vooral in eigen land wordt gewaardeerd. Wat er met die kennis wordt gedaan, is doorgaans bestemd voor de eigen gemeente. Het bereikt zelden een buitenlands publiek en is daarmee onttrokken aan de internationale discussie.

Conclusies

Met de sterke groei van internationaal cultureel verkeer heeft zich in de twintigste eeuw een wereldcultuurstelsel gevormd, dat in ieder land afzonderlijk verweven is met de lokale en de nationale cultuurarrangementen. Dat stelsel wordt gevormd door een uitdijend netwerk van wereldwijde verbindingen, die samen komen in een beperkt aantal centra, waar de distributie, de oordeelsvorming of de meest gezaghebbende productie is geconcentreerd.

Dit proces van polycentrische concentratie impliceert dat er voor iedere cultuurvorm meerdere internationale centra bestaan, en dat er binnen elk van die cultuuruitingen weer een verdere differentiatie is naar genre en publiek. Naast de centra van de mondiale massacultuur bestaan tal van kleine, meer gespecialiseerde festivals, tentoonstellingen, tijdschriften en platenmaatschappijen, die een beperkt publiek van liefhebbers en ingewijden bedienen. Analooq aan de organisatie van de muziekindustrie opereren op alle culturele terreinen enkele *majors* en een veelheid aan *independents*.⁴³ De *majors* concentreren zich op de wereldmarkt voor de meest succesvolle genres, de internationale bestsellers, de wereldhits, het massavermaak. De *independents* leggen zich toe op meer gespecialiseerde produkten en op de nieuwe en de nieuwste ontwikkelingen. Zij bewegen zich in de *niches* van het stelsel, maar ook zij beschikken over transnationale verbindingen en vormen wereldwijde circuits met eigen media en

markten, toonzalen en trefpunten. Al deze centra wedijveren met elkaar, niet alleen om de internationale verbreiding van eigen produkten, maar ook om de doorvoer van produkten van elders. Doorvoerwinsten en distinctiebaten vormen hier de voornaamste drijfveer.

Bij een nadere bepaling van de richting en de relatieve betekenis van transnationaal cultureel verkeer zijn vooral twee dimensies van belang: de mate van centraliteit en de omvang van de culturele produktie. Landen waarvan de culturele produktie internationaal een centrale positie inneemt zijn het minst afhankelijk van buitenlandse producenten en oriënteren zich het sterkst op het binnenland. Voor grote landen geldt, *ceteris paribus*, hetzelfde ten opzichte van kleine landen.

Daaruit volgt dat de richting van transnationaal verkeer en de betekenis daarvan voor verschillende landen sterk uiteenloopt. Het ene uiterste wordt gevormd door een groot land als de Verenigde Staten, dat in vele opzichten eveneens een centrale positie inneemt. Het andere uiterste door landen die èn betrekkelijk klein èn een perifere of semiperifere positie innemen. Deze vertonen de grootste afhankelijkheid van de internationale centra en zijn het meest internationaal georiënteerd.

Noten

* Voor commentaar op een eerdere versie dank ik Kees Bruin, Bert Schijf, Abram de Swaan, Geert de Vries en Nico Wilterdink.

1. Zie met name Mike Featherstone (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London, Sage, 1990; M. Albrow, E. King (eds), *Globalization, Knowledge and Society*, London, Sage, 1990; Anthony D. King (ed.), *Culture, Globalization and the World-System*, London, MacMillan, 1991; Frederick Buell, *National Culture and the New Global System*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1994.

2. Zie met name Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*. Cambridge/Paris: Cambridge University Press/Editions de la MSH, 1991, pp. 158-199.

3. Johan Goudsblom, 'Ecological Regimes and The Rise of Organised Religions', in J. Goudsblom, E.L. Jones, S.

Mennell, *Human History and Social Process*, Exeter, University of Exeter Press, 1989, pp. 63-78.

4. Zie Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Oxford/Cambridge, Mass., Basil Blackwell, 1990. Over de verdiensten en de beperkingen van Tilly's model zie Siep Stuurman, 'Duizend jaar staatsvorming in Europa', *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, 20 (2) 1993, pp. 74-94.

5. Christophe Charle, Jacques Verger, *Histoire des universités*, Paris, PUF, 1994, p.45.

6. W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814*, Amsterdam, Holland University Press, 1981, p. 122.

7. H. Wansink, *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit 1575-1650*, Utrecht, HES Publishers, 1981, p. 12.

8. Over staatsvorming en verhoofsing in Frankrijk zie Norbert Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (1939), Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1982; over het Franse culturele regime vgl. mijn *Het ontstaan van de sociologie*, Amsterdam, Prometheus, 1991 (deel 1).
9. Over staatsvorming en nationale cultuur in Engeland zie Norbert Elias en Eric Dunning, *Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Oxford, Basil Blackwell, 1986; Philip Corrigan en Derek Sayer, *The Great Arch. English State Formation as Cultural Revolution*, Oxford, Basil Blackwell, 1985; Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1992.
10. Zie met name boek XIX van *De l'esprit des lois* en het 'Essai sur les causes qui peuvent affecter les esprit et les caractères', in Montesquieu, *Oeuvres complètes*, Paris, Gallimard, 1951, dl. 1, pp. 39-68.
11. David Hume, 'Of national characters' (1748), in *Essays Moral, Political, and Literary*, Oxford, Oxford University Press, 1963, pp. 202-220.
12. Zie Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Revolution française*, Paris, Seuil, 1990.
13. Het best gedocumenteerd is de Franse ontwikkeling, zie de reeks onder redactie van Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, Paris, Gallimard, 1984-92. Voor Nederland vgl. E. Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 95, 1982, pp. 605-636; J.Th.M. Bank, *Het roemrijke vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*, Den Haag, SDU Uitgeverij, 1990; P. den Boer, W. Frijhoff (red.), *Lieux de mémoire et identités nationales*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1993.
14. Vgl. Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford, Stanford University Press, 1976.
15. Voor een vergelijkende studie naar de betekenis van staatsvorming voor de intellectuele cultuur van de Verlichting zie Robert Wuthnow, *Communities of Discourse. Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment and European Socialism*, Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1989. Over natievorming en nationalisme zie Ton Zwaan et al. (red.), *Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa*, Amsterdam, Boom/SISWO, 1991; L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.), *Veranderende grenzen in Europa, 1815-1919*, Nijmegen/Heerlen, SUN / Open Universiteit, 1992.
16. Pierre Duhem, *La théorie physique, son objet, sa structure* (1906), Paris, Vrin, 1981, pp. 99-154. Duhems analyse is bij mijn weten nooit nader uitgewerkt. Voor een pleidooi voor een historisch-vergelijke studie van wiskundige modellen in de natuurwetenschappen, zie Eric Brian, 'Le livre des sciences est-il écrit dans la langue des historiens?' in B. Lepetit (red.), *Pratique et histoire*, Paris, Albin Michel, 1995 (in druk). Over enkele bijzonderheden van de Nederlandse natuurwetenschappen zie E.P.J. van den Heuvel, 'Over de rol van nationale cultuurverschillen in de exacte wetenschappen' in J.C.H. Blom et al. (red.), *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1993, pp. 103-120. Voor nationale bloeiperioden in de natuurwetenschappen zie Bastiaan Willink, *Burgerlijk sciëntisme en wetenschappelijk toponderzoek*, Universiteit van Amsterdam (dissertatie), 1988.

17. Elisabeth Crawford, *Nationalism and Internationalism in Science, 1880-1939*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992; Maarten van Bottenburg, *Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*, Amsterdam, Bert Bakker, 1994.
18. A. Maddison, *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*, Oxford, Oxford University Press, 1991; M. Mann, *The Sources of Social Power. The Rise of Classes and Nation-states, 1760-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, vol. II, p. 283.
19. Voor de uitdrukking en een analyse van het wereldcultuurstelsel zie Abram de Swaan, *Perron Nederland*, Amsterdam, Meulenhoff, 1991.
20. Abram de Swaan, 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, 20 (3) 1994, p. 21.
21. Zie Johan Heilbron, 'Nederlandse vertalingen wereldwijd. Kleine landen en culturele mondialisering', in J. Heilbron, W. de Nooy, W. Tichelaar (red.), *Waarom een klein land... Nederlandse cultuur in internationaal verband*, Amsterdam, Prometheus, 1995 (te verschijnen).
22. Ulf Hannerz, *Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*, New York, Columbia University Press, 1992.
23. UNESCO, *International Flows of Selected Cultural Goods, 1970-1987*, Paris, 1992.
24. Thomas Schott, 'World Science: Globalization of Institutions and Participation', *Science, Technology and Human Values*, 18 (2) 1993, pp. 196-208; Voor een perspectief op langere termijn zie Michael Adas, *Machines as the Measure of Men. Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance*, Ithaca, Cornell University Press, 1989; P. Petitjean en A.M. Moulin (eds), *Science and Empires. Historical Studies about Scientific Development and European Expansion*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1992.
25. Thomas Schott, 'The World Scientific Community: Globality and Globalisation', *Minerva*, 29, 1991, pp. 440-462.
26. Thomas Schott, *ibid.*
27. Deze gegevens zijn gebaseerd op UNESCO-publikaties. Voor een nadere verantwoording zie mijn 'Nederlandse vertalingen wereldwijd' (noot 21). Voor een model van het wereldtalenselsel zie Abram de Swaan (red.), 'The Emergent World Language System', *International Political Science Review*, 14 (3) 1993.
28. Thomas Schott, *ibid.* Voor een nadere analyse zie T. Luukkonen, O. Persson, G. Sivertsen, 'Understanding Patterns of International Scientific Collaboration', *Science, Technology & Human Values*, 17 (1) 1992, pp. 101-126.
29. Karl Deutsch, 'The Propensity to International Transactions', *Political Studies*, 8 (2) 1960, pp. 147-155.
30. De uiteenlopende omvang van de handelsstromen tussen landen kan volgens Linnemann worden verklaard uit de omvang van de binnenlandse markt, de afstand tussen landen (transportkosten) en onderlinge handelsverdragen. Zie H. Linneman, *An Econometric Study of International Trade Flows*, Amsterdam, North-Holland Publishing Company, 1966.
31. Tussen de 11 en de 19% van de variantie kan in dit geval worden verklaard uit de omvang van de populatie, zie Terttu Luukkonen, Olle Persson, Gunnar Sivertsen, 'Understanding Patterns of International Scientific Collaboration', *Science, Technology & Human Values*, 17 (1) 1992, pp. 101-126.
32. Peter M. Blau, *Inequality and Heterogeneity. A primitive Theory of Social Structure*, New York, The Free Press, 1977, pp. 19-44, 248-255.

33. D. Biltereyst, 'Impact van Amerikaanse TV-fictie in Vlaanderen', in L. van Poecke & H. van den Bulck (red.), *Culturele globalisering en lokale identiteit*, Leuven, Apeldoorn: Garant, 1994, p. 73.
34. Peter J. Katzenstein, *Small States in World Markets*, Ithaca/London, Cornell University Press, 1985.
35. Johan Goudsblom, *Taal en sociale werkelijkheid*, Amsterdam, Meulenhoff, 1988, pp. 69-88.
36. Paul Rutten, Gert Jan Oud, *De Nederlandse popmuziek op de binnenlandse en buitenlandse markt*, Nijmegen/Rijswijk, Persinstituut/Ministerie van WVC, 1991; Paul Rutten, *Hitmuziek in Nederland, 1960-1985*, Amsterdam, Otto Cramwinckel, 1991.
37. Bram Kempers, 'De macht van de markt' in *Kunst en beleid in Nederland 3*, Amsterdam, Van Gennep, 1988, pp. 13-65. Over beeldende kunst, film en klassieke muziek zie de bijdragen van respectievelijk Ton Bevers, Bart Hofstede en Cas Smithuijsen in J. Heilbron, W. de Nooy, W. Tichelaar (red.), *Waar in een klein land... Nederlandse cultuur in internationaal verband* (te verschijnen).
38. Frans Ruiter, 'Regenbak of fontein: Nederlandse literatuurhistorici over volk en buitenland', *Forum der letteren*, 34 (1) 1993, pp. 29-51; E.H. Kossman, 'Hoe Nederlands is de Nederlandse literatuur?', *Literatuur*, 1994, nr. 1, pp. 2-10.
39. W.A. Paap, *Vincent Haman (1898)*, Amsterdam: Querido, 1966, p. 129.
40. Conrad Busken Huet, 'Johannes Van Vloten' (1883) in *Tijgergenoevens*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1986, p. 193.
41. W.F. Hermans, *De laatste roker*, Amsterdam, De Bezige Bij, 1991, p. 247. In *Mandarijnen op zwavelzuur* (1971, p. 52) wordt dezelfde noot gekraakt: 'In onze literatuur valt geen continue ontwikkeling aan te wijzen. De enige continuïteit is de eeuwenoude navolging van de voorlaatste buitenlandse mode.'
42. Johan Huizinga, *Nederland's geestesmerk*, Leiden, Sijthoff, 1946, p. 28.
43. Michael Christianen, *De internationale verspreiding van opgenomen muziek*, Vakgroep Kunst- en Cultuurwetenschappen, EUR, 1994.
-
-